

Archeologia szachów. Przyczynek do badania zmian kulturowych dotyczących pozycji kobiet w średniowieczu, na przykładzie transformacji figury wezyra w królową

MICHAŁ SOŁTYSIAK

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Abstract

Archaeology of chess. A contribution to the study of legitimacy of cultural changes concerning the status of women in the Middle Ages. The case of the transformation of the vizier into the queen

The popular set of chess pieces, seemingly fixed and eternal, does not reflect the look and character of the original version of this game. The first sets discovered in excavations did not contain the figures we know, such as the queen, bishops and knights. Instead, we had a vizier, elephants, chariots, and horsemen, and their cultural significance was different from that to which we are now used.

It is worth considering how these changes came to pass and how we can show chronologically the transformation of chess symbolism, from a military game into a court one. The best example is the change of the strongest piece on the chessboard – the vizier – into the queen. Judging by archaeological and historical sources, this transformation took place at the turn of the tenth and eleventh centuries. It may have been influenced by a number of new cultural and also political trends, for chess was not only a game and entertainment, and in the stylistic transformations one can hardly see just an aesthetic change. A set of chess was also a prestigious item, and as such constituted an important symbolic element in the material culture. This arti-

cle is an attempt to summarize the said transformation; moreover, it contributes to the discussion about the reflection of social, political and cultural changes in the Middle Ages in games.

KEYWORDS: chess, archaeology, cultural changes, political changes

1. Geneza szachów

Szachy w swojej pierwotnej formie były najpewniej owocem modyfikacji gry dla czterech osób (gdyż początkową nazwę Chatrang lub Chaturang – z sanskrytu *caturaṅga* – przetłumaczyć można jako „czterech gracze”) lub gry z czterema kategoriami figur (nazwę można również przełożyć jako „cztery jednostki”; tyle właśnie rodzajów figur występowało poza królem i generałem w grze: rydwany, jazda, piechota i słonie). Gra i nazwa zostały najpewniej zapożyczone z Indii, dokąd szachy dotarły być może poprzez Szlak Jedwabny z Chin lub z terenu dzisiejszego Afganistanu (Josten, 2001). Gra powstała nie później niż w V–VI wieku naszej ery, jako że nie mamy wcześniejszych źródeł pisanych wspominających szachy w Indiach.

Niektórzy badacze historii gier postulowali na podstawie przesłanek w dokumentach i interpretacji artefaktów archeologicznych, by poszukiwać korzeni tej królewskiej gry już w Uzbekistanie (Linder, 1994) lub w Cesarstwie Chińskim pod postacią gry Xiangqi („Słoniowa Gra”), której autorem był generał z II wieku p.n.e. (Litmanowicz, Giżycki 1986; Shenk, 2004, s. 40; Leventhal 1978; Li, 1998). Nie zgadzało się to z kanoniczną opinią najbardziej znanego badacza gier planszowych Harolda Murraya, uważającego chińską wersję za późniejszą i opartą na indyjskim protoplaście współczesnych szachów (Murray, 1912, 1952). Dennis A. Leventhal wprost zarzuca Murrayowi brak znajomości chińskiego, a więc niemożność przyjrzenia się rzeczywistym źródłom pisany i kronikom dworskim Państwa Środka, gdzie zawarte są bezpośrednie odniesienia do gier symbolicznie oddających okres Waleczących Królestw. Jak sam jednak stwierdza, istnieje również możliwość, że chodzi o grę w go, niełatwo bowiem określić, czy kronikarze cesarscy nie popełnili pomyłki (Leventhal, 2001). Co więcej, badania wskazują, iż możemy mieć do czynienia z jakąś inną grą strategiczną, gdyż w kronikach nie da się odnaleźć konkretnego opisu rozgrywki. Nie ma więc pewności, że chodzi o przodka szachów, a nie o jakąś odmianę go z figurami (Josten, 2001). W Chinach zresztą nie występują słonie, toteż sama nazwa mogłaby wskazywać na zapożyczenie właśnie z Indii.

Na Uzbekistan jako kolebkę szachów wskazywać ma znaleziony tam najstarszy komplet bierek służących do gry przypominającej Chaturanga, według datowań rosyjskich archeologów pochodzący z II wieku n.e. (Linder, 1994). Można spotkać się również z datowaniem tego kompletu na VII/VIII wiek n.e. (Leventhal, 1978). Podłoże obu propozycji stanowi jednak, by użyć terminu wykorzystywanego przez historyków, „fakt archeologiczny”, który wobec „faktów historycznych” pochodzących ze źródeł pisanych jest podobno mniej wiarygodny, bo wynika z archeologicznych interpretacji funkcji, stylistyki oraz kulturowych nawiązań znalezionych przedmiotów. Niestety paradygmat historiograficzny często powoduje niechęć do datowań archeologicznych, uznając je za drugorzędne wobec dat z dokumentów, a w źródłach pisanych nie mamy potwierdzenia dla uzbeckich korzeni szachów.

Na niekorzyść Uzbekistanu świadczy także mała liczba jakichkolwiek ogólnie dostępnych źródeł pisanych dotyczących historii tego kraju i ugruntowanie poglądu o indyjskim rodowodzie szachów. Uzbekistan przez swój obecny status polityczny nie jest postrzegany jako istotny ośrodek kulturowy w przeszłości. Trudno również mocno wesprzeć tę teorię szeroką bazą źródłową, ponieważ badania wciąż trwają, a nie jest to łatwy region dla prac archeologicznych, dodatkowo prowadzonych przez słabo finansowanych naukowców rosyjskich. Należy jednak pamiętać o położeniu Uzbekistanu na Szlaku Jedwabnym. W realiach historycznych pierwszych wieków naszej ery, kiedy to istniało tu Imperium Kuszanów ze stolicą w Samarkandzie, łatwo mogły powstać gry będące protoplastami szachów zarówno w Chinach, jak i Indiach.

Niełatwo więc ocenić, jak wyglądają pierwociny szachów. Niemniej dla wersji hinduskiej i chińskiej wspólne są następujące cechy (Eales, 1985):

- ◀ Była to gra wojowników i członków klas wyższych, dzięki której ćwiczyli oni myślenie strategiczne. Duża biegłość w grze stanowiła powód do dumy.
- ◀ Grali w nią zazwyczaj mężczyźni i starsi chłopcy.
- ◀ Skoro była to gra wojenna, logiczne wydaje się symboliczne ukazanie w niej typowej armii, gdzie zazwyczaj nie było miejsca dla kobiet.
- ◀ Piony i figury obrazowały jednostki wojskowe wykorzystywane w bitwach. Aspekt dyplomatyczny i dworski był pomijany w symbolice wczesnych bierek.

Obecnie wykorzystywana nazwa pochodzi z VI–VII wieku n.e., kiedy to grę przysposobili Persowie, zmieniając nazwy figur na odpowiednie do ich systemu podziału wojsk. Wcześniejszy król stał się szachem, a generał – wezyrem (*vizir* lub *firzin*). Pozostałe jednostki otrzymały perskie nazwy *rukh* (rydwan, czyli wieża), *fil* (słoń, czyli goniec), *baidaq* (pieszy, czyli pionek) i *faras* (jeździec, czyli skoczek). Prędko też zmianie uległa forma bierek. Stały się one bardziej

abstrakcyjne, gdyż mahometanizm zabrania przedstawień realistycznych, a sama gra musiała dostosować swoją estetykę do wymogów religijnych.

Gra szybko stała się jedną z ulubionych rozrywek muzułmanów, choć nie miała najlepszej opinii. Przestrzegał przed nią już zięć Mahometa – kalif Ali, nigdy jednak nie zakazał rozgrywek. VII wiek n.e. to okres, dla którego dysponujemy potwierdzonymi zasadami gry i regułami ruchu bierok. Pod taką postacią szachy trafiły później do Europy wraz z rozwojem kontaktów chrześcijańsko-muzułmańskich na Półwyspie Pirenejskim, aby następnie zostać rozpropagowane przez ruch krucjatowy i rekonkwistę. Kierunek, z którego gra nadeszła na nasz kontynent, nazywa się wprost arabsko-pirenejskim (Murray, 1952).

W pierwszym okresie bytności szachów w Europie stanowiły one grę militarną i przeznaczoną jedynie dla mężczyzn, a wszystkie jednostki ukazywały wojowników rodzaju męskiego. Było to zgodne z tym, co postulował Johan Huizinga, piszący, że wojna i zabawa (gra) były kiedyś bardzo blisko związane, a dzięki rozgrywkom uczono prowadzić wojny. Szachy zaś to gra uczciwa, niewolna od podstępów, pełna jednak honorowej rywalizacji (Huizinga, 2007).

Jak zatem mogła się pojawić postać kobieca? Być może pierwszym zwiastunem tej zmiany kulturowej była zanotowana przez kronikarzy bizantyjskich informacja, że pierwsza cesarzowa na bizantyjskim tronie – Irena – grała chętnie w szachy. Jej następcą, Nikifor I Genik, miał arabskie korzenie i w swoich listach odwoływał się do szachów, co może świadczyć, że gra ta była popularna w najwyższych warstwach społecznych Cesarstwa Bizantyjskiego (Ostrogorski, 2008). Znana szachistka, i to tak wysoko usytuowana społecznie, mogła stać się katalizatorem, który w symboliczny sposób wpłynął na zmianę symboliki figur szachowych i samej gry jako rozrywki bardziej dworskiej i strategicznej w sensie abstrakcyjnym, niż typowo męskiej, nacechowanej militarnie, odwzorowującej realną strukturę armii.

W źródłach historycznych i literaturze widoczne są również muzułmanki grające w szachy z wielką biegłością. Źródła zanotowały, że prawnuk Mahometa Ali ibn-Husayn chętnie grywał w szachy z żoną, często prosząc ją podczas rozgrywki o różne porady, a niewolnice sprawnie grające w szachy osiągały wysokie ceny. Liczne opowieści i poematy arabskie mówią o parach, które poznały się i zakochały podczas gry, a opisy gier często zabarwione są erotyzmem (Yalom, 2004). Wydaje się więc, że już niedługo po tryumfalnym rozpoczęciu kariery szachów w świecie arabskim można zacząć dopatrywać się ich przemiany z gry czysto strategicznej i nacechowanej wojskową symboliką w grę dworską. Jest to wciąż gra, w której liczy się logika i inteligencja, ale pokazująca starcie w sposób bardziej symboliczny, niż miałoby to miejsce w odtwarzaniu bitwy *sensu stricto*.

Konserwatyzm muzułmański wciąż wspierał utrzymanie stylistyki czysto militarnych, abstrakcyjnych bierek. W tej sytuacji bardzo zasadne jest pytanie o szachy jako symbol sfery zakazanej dla kobiet. Ten aspekt gry dodawałby atrakcyjności grającym kobietom i pozwalał im wychodzić ze swojej roli, jasno związanej z niemilitarnymi płaszczyznami życia.

2. Pojawienie się szachów w średniowiecznej Europie

Najwcześniejsze informacje o szachach na kontynencie europejskim zanotowano w 822 roku na dworze w Kordobie, pod panowaniem Umajjadów, gdzie za sprawą przybyłego z Bagdadu poety Ziriaba gra ta została rozpropagowana jako rozrywka dworska. Do połowy XI wieku następował awans szachów jako rozrywki dworzan i ambasadorów z całej Europy i krajów arabskich. Jako że okres panowania Umajjadów jest uznawany za „złoty”, a dodatkowo władcy Al-Andalus (mauryjskiej części Europy) wprowadzili tolerancję religijną, na równi z muzułmanami grę poznawać mogli również chrześcijanie i żydzi (Madeyska, 1999; Yalom, 2004). To zaś jest rzeczą istotną dla badań nad rozprzestrzenianiem się szachów w Europie.

Pierwszą opisaną chrześcijańską władczynią, która grała w szachy w Europie, była królowa Toda z Nawarry, panująca w drugiej połowie X wieku. Będąc krewną muzułmańskiego kalifa Kordoby Abd-ar-Rahmana III, utrzymywała ona z Maurami dobre kontakty. Często bywała na kordobańskim dworze i stamtąd rozpropagowała szachy pośród swoich poddanych i ambasadorów państw europejskich (Yalom, 2004). Najpewniej przejęła ona już szachy jako grę typowo dworską, w której kobiety również mogą popisać się strategicznym myśleniem. Można pokusić się o hipotezę, że w tym okresie militarna symbolika szachów znajdowała się już na dalszym planie, szczególnie od momentu przejęcia gry przez chrześcijańskie dwory.

Wciąż jednak mowa o typowych dawnych szachach, w których nie stosowano ani biskupów, ani królowych, ani nawet wież. Nadal za to były słonie, generał (wezyr) i rydwany. Nie zmieniły się również jeszcze reguły gry. Zapewne część ruchów dzisiejszych figur wywodzi się właśnie od tych pierwotnych, bo wyraźne jest symboliczne podobieństwo pomiędzy szarżą rydwanów a ruchem szachowej wieży – rozpędzony pojazd trudno zatrzymać inaczej niż za pomocą konkretnej przeszkody, a jego zdolność do manewrów nie jest zbyt wielka. Podobnie reguła zmiany pionu na generała, gdy ten pierwszy przejdzie całą planszę, pochodzi z szachów arabskich. Co ciekawe, generałów może być kilku, w zależności od tego, ilu pionom się powiedzie. To również symbolicznie oddaje specyfikę dawnej muzułmańskiej armii, propagującej czy

wręcz promującej wysokie awanse za zasługi – zamiast kryterium urodzenia, które stosowano przy mianowaniu dowódców w Europie (Waterson, 2007).

Tak pokrótce można opisać drogę szachów na dwory europejskie. Najpewniej gra ta nadeszła z dwóch kierunków: z Bizancjum i Półwyspu Iberyjskiego. Ten ostatni odegrał większą rolę, gdyż tylko w źródłach rosyjskich widoczne są przesłanki o pozyskaniu gry z Cesarstwa Bizantyjskiego. Badacze rosyjscy postulują, że szachy dotarły na ich ziemie wprost z Persji przez Konstantynopol, i może dlatego królowa nazywana jest tam do dziś *ferzem*, czyli wezyrem (od perskiego *ferz*; Bell, 2010).

Podsumowując, można przyjąć hipotezę, że gra trafiła na nasz kontynent w innym kontekście kulturowym niż ten, który cechował starożytną Persję oraz Indie. Na skutek wprowadzenia szachów poprzez najwyższe warstwy społeczne i propagowania ich na dworach przestała być to gra czysto militarna. Szachy zyskały wymowę bardziej symboliczną, odrywając się od działań wojennych na rzecz abstrakcyjnego w swym duchu starcia. Tym samym można domniemywać, że późniejsze pojawienie się figury królowej na miejsce wezyra nie było już skandaliczną zmianą wprowadzającą kobietę w sferę wojskową zarezerwowaną dla mężczyzny, ale czysto koncepcyjną modyfikacją odzwierciedlającą układy społeczne na dworze, gdzie królowe zyskały niemałe znaczenie polityczne.

3. Wzmocnienie roli kobiet w X–XI wieku

Zjawiskiem równie ważnym, jak historyczne uwarunkowania i sposób wprowadzania szachów do Europy, były zmiany w społeczeństwie i kulturze tego kontynentu. Badacze społeczeństwa średniowiecznego zauważają w chrześcijańskiej Europie pewien trend, który może być odpowiedzią na pytanie o kulturowe uwarunkowania transformacji figur szachowych. Było to wzmocnienie symboliki kobiecej w okresie od X do XII wieku, gdyż pomimo zakorzenionych dziś stereotypów właśnie w tym okresie bardzo ważną pozycję uzyskały kobiety z najwyższych warstw społecznych (Klapisch-Zauber, 2000).

3.1. Polityczna rola królowych

Sama idea „królowej” jako żony króla, jego najbliższej doradczyni, partnerki i wsparcia, podległej władcy, ale jednak posiadającej niebagatelne wpływy, uległa wzmocnieniu w omawianym okresie. Świadczyć o tym może pojawienie się na kartach historii licznych imion królowych nieopisywanych jedynie

jako matki i żony królów, ale jako osoby o dużym znaczeniu (Pastoureau, 2006, Klapisch-Zauber, 2000). Wiele z tych władczyń sprawowało również rzeczywistą władzę, ponieważ rozwijające się struktury polityczne nowych państw i liczne wojny powodowały, że wyjeżdżający na wyprawy wojenne mężowie pozostawiali władzę w rękach swoich żon; często sprawowały one również regencję w przypadku małoletnich następców (Runciman, 2009).

Dobrym przykładem mogą być dwie cesarzowe niemieckie: Adelaida Bur Gundzka i jej synowa, księżniczka bizantyjska Teofano. Określano je jako *consors regni* („współwładczynię”), co oznaczało instytucjonalną władzę i prawo do objęcia samodzielnej regencji w przypadku śmierci męża. Ich małżonkami byli zaś Otton I i Otton II, których przyrównuje się często do Karola Wielkiego, jeśli chodzi o wpływ na dzieje Europy i znaczenie polityczne w X wieku (Krasuski, 2002).

Można rozważyć, czy w ramach rozpropagowania szachów w Cesarstwie Niemieckim wprowadzenie figury królowej, nie miało związku z tym rzadkim dla średniowiecza współwładztwem, gdzie królowa – choć podległa mężowi – legalnie dzierżyła część władzy (było to zjawisko częściej spotykane w kręgach bizantyjskich niż w zachodnioeuropejskim obszarze wpływów papieżstwa). W zbliżony sposób można by tłumaczyć pojawienie się figur biskupów (dzisiejszych gońców zastępujących słonie) oraz wież (na miejsce rydwanów). Wyższe duchowieństwo stało się wszak bardzo istotne, a władzę oparto na ufortyfikowanych lennach (Krasuski, 2002). Związana z tym świadomość polityczna idealnie wpisywałaby się w nową symbolikę figur szachowych. Byłoby to zrozumiałym dostosowaniem gry do realiów europejskich i procesem odzwierciedlania sytuacji społecznej w twórcach kulturowych, jakimi są gry planszowe. Jak się wydaje, zmiana wezyra na królową (zamiast np. seneszala, majordoma, ewentualnie papieża w dobie prymatu cesarza nad biskupem Rzymu) wymagała istnienia silnych postaci kobiecych, których znaczenie polityczne i kulturowe było na tyle duże, że uznano je symbolicznie za drugą osobę w państwie. Obie wzmiankowane cesarzowe pasują do tego obrazu, a propagowane przez ich mężów uniwersalistyczne idee cesarza stojącego ponad królami, wspieranego przez realnie politycznie umocowaną małżonkę, wspierałyby tę hipotezę.

Najwcześniejszą wzmiankę o szachach, w których występowała zarówno królowa, jak i biskupi, odnajdziemy w napisanym po łacinie poemacie mni cha z klasztoru w Einsideln (na terenie dzisiejszej Szwajcarii) zatytułowanym *Wersy o szachach* (*Versus de scachis*). Datowany na 990 rok tekst zawiera pełną instrukcję, jak grać, i po raz pierwszy opisuje pośród figur właśnie królową, już wtedy czyniąc z niej bardzo mocną figurę na planszy. Może być to właśnie wynikiem ponad półwiecznej działalności obu wymienionych wyżej cesarzowych oraz ich dziedzictwa kulturowego (Yalom, 2004). W dalszym

ciągu jednak królowa poruszała się tylko ukośnie. Zmiana na dowolny ruch do przodu, w tył i w bok, celem przyspieszenia „nawiązania kontaktu z przeciwnikiem”, pojawiła się na szerszą skalę dopiero w XV-wiecznych hiszpańskich renesansowych traktatach o szachach, po raz pierwszy około 1470–1480 roku (Davidson, 1949; Calvo, 1998).

Taka zmiana na planszy może zostać uznana za symboliczne udokumentowanie systemu społeczno-politycznego, jaki zapanował w Europie na przełomie tysiącleci. Łatwo zauważyć, że w szachach nastąpiła gloryfikacja króla i jego małżonki, stawiająca ich na samym szczycie piramidy ważności. Poniżej znaleźli się reprezentanci możnych: biskupów i rycerzy (jeźdźców), podkreślono też polityczne znaczenie zamków wraz z ich władcami. Najniżej zaś umieszczono zwykle wojsko, składające się przeważnie z plebsu. Trudno nie dopatrywać się tu symbolicznego wizerunku społeczeństwa średniowiecza.

3.2. Rozwój kultu maryjnego a wzmocnienie symboliki kobiecej

Kolejną kwestią jest rozwój kultu maryjnego w nadmienionym okresie, kiedy to ukazywano Jezusa Chrystusa jako postać częściowo niedostępną, a promowano wizerunek Maryi jako ucieleśnienia łagodności i współczucia oraz orędowniczki u Boga Ojca i Jezusa. Był to początek kulturowego procesu odchodzenia od motywu „piętna upadłej Ewy” w kierunku „naśladownictwa Maryi, Królowej Niebios”. To także przekładało się na zmianę w symbolice kobiety. Kult maryjny idealnie również wpisywał się w zapotrzebowanie chrystianizacyjne – w wielu obszarach, gdzie propagowano ten łagodniejszy symbol religii katolickiej, idealnie zastępował rodzime kultu macierzyńskie. Gdy zaś dodamy do tego funkcjonowanie Maryi jako Matki Boga i zarazem Oblubienicy Boskiej, widoczny stanie się wzrost znaczenia symboliki kobiecej w chrześcijaństwie (Meyeur, Pietri, Vauchez, 2001).

Choć poza nielicznymi przykładami nie ma w zbiorach sztuki średniowiecznej figur szachowych przedstawiających Maryję, to liczni poeci porównywali szachownicę do świata, uznając ją za symbol ludzkiego życia i walki z Szatanem. Uznanie Boga i Szatana za równorzędnych przeciwników szachowych trąci manicheizmem, niemniej np. u Gautiera de Coinci (poety żyjącego na przełomie XII i XIII wieku) znajdujemy właśnie takie porównanie. Maryję przedstawił on jako królową w szachach, gdzie królem jest Jezus Chrystus, a pozostałe figury to apostołowie. Maryja awansowała więc do roli głównej pomocy dla Syna Bożego (Czerny, 1968). Autor, jako mnich, najpewniej utrzymywał tradycyjne dla jego kręgu wzorce kulturowe, a więc podsumowywał symbolikę Maryi i jej wyraz w figurze królowej w szachach.

Patrząc chociażby na stylistykę figur królowych z Szachów z Lewis (XI-wieczny zestaw szachów znaleziony w Szkocji), można dostrzec próbę nadania postaciom kobiecym pozy zadumy lub zatroskania. Na tle pozostałych „uzbrojonych w włócznie, miecze i pastorały” sylwetek budzi to pytanie o symbolikę postaci królowej i właśnie nawiązania do Matki Boskiej, którą tradycyjnie przedstawia się jako zatroskaną lub boleściwą (Caldwell, Hall, Wilkinson, 2010).

Kojarzenie królowej w szachach z Maryją można powiązać z jeszcze jednym procesem, jaki zachodził w średniowieczu w związku z rozwojem kultu maryjnego. Mianowicie widoczne jest nadawanie Matce Boskiej coraz większego znaczenia politycznego – czyniono ją nie tylko doradczynią Chrystusa, ale również Królową Niebios, a przez analogię często oddawano jej w symboliczne władanie ziemskie miasta. Rozwój symboliki Maryi jako *sensu stricto* królowej z cechami i zakresem władzy typowym dla władczyń ziemskich mógł wywrzeć decydujący wpływ na symboliczną transformację omawianej figury szachowej, gdyż legitymizował silne znaczenie królewskich małżonek jako współwładczyń, nadając im właśnie cechy tego aspektu Maryi, a więc czyniąc je ziemskimi zastępczyniami Królowej Niebios (Meyeur, Pietri, Vauchez, 2001).

3.3. Królowe szachowe w średniowiecznej sztuce dworskiej

Nie bez znaczenia był również rozwój poezji dworskiej i pieśni rycerskich, w których postać kobiety, zazwyczaj królowej, zajmowała szczególne miejsce (Castelnuovo, 2000). Sławiono ją w poematach, a w kontekście kultu religijnego widać promowanie królowej jako osoby obdarzonej łaskami Matki Boskiej – podobnie jak każdy chrześcijański władca był pomazańcem boskim, tak królowe często stanowiły swoiste odbicie Maryi. Same szachy zaś stały się obowiązkową rozrywką dobrze urodzonych i możnych, a więc prawdziwy „rycerz-dżentelmen” tamtych czasów musiał umieć w nie grać, i to nie tylko z mężczyznami, ale również z kobietami. Czasem była to wręcz przykrywka dla romansów, jako że gra w szachy stanowiła idealną okazję i pretekst do dworskich spotkań oraz intryg (Yalom, 2004).

Wspomnienie gry w szachy jako rozrywki dla panien oraz spotkania przyszłych kochanków znaleźć można np. u XII-wiecznej poetki francuskiej Marie du France w poemacie *Eliduc* (Giżycki, 1984):

Król w chwili tej od stołu wstawał,
Do komnat córę się udawał,
Tam w szachy zagra ulubione
Wraz z cudzoziemcem zaproszonym.

Ma też przy sobie córę swoją,
Co chce arkana szachów pojąć [...]

Informacje o szachach jako grze dla panien i kawalerów znajdziemy również u najsłynniejszego poety nurtu pieśni rycerskich (*chansons de geste*) Chrétiena de Troyes (Czerny, 1968). Idealni rycerze z eposów rycerskich, tacy jak Gui z Nanteuil, Raoul z Cambrai i Galleran z Brytanii, byli biegli nie tylko w walce, ale również w szachach, które traktowali na równi z umiejętnością zwyciężania na prawdziwych polach bitewnych. Nawet Tristan i Izolda oraz Lancelot i Ginewra mieli grać w szachy. Rozgrywka pomiędzy nimi w niektórych wersjach poematów była właśnie tym momentem, kiedy zdali sobie sprawę z wzajemnej miłości (Bednarek, 2001).

Szachy często są również symbolem porządku społecznego w sztuce, gdyż stanowią symboliczne przedstawienie świata. Najbardziej znany zestaw szachów z Francji, tzw. Szachy Karola Wielkiego (pochodzące z XI wieku, składają się z figur dochodzących swą wagą do kilograma), był wystawiany w Opactwie Saint-Denis jako symbol porządku społecznego, w którym król i królowa władają poszczególnymi stanami. Co ciekawe, w stylistyce tego zestawu widać wpływy arabskie – obecne są słonie i rydwany – jednak zamiast wezyra wprowadzono królową, co dowodzi europejskiego charakteru tego zestawu bierek (Yalom, 2004).

4. Wybrane wizerunki królowej w szachach średniowiecznych

Biorąc pod uwagę wzmocnienie roli królowych, należy zaprezentować symboliczne sposoby przedstawiania odnośnej figury na planszy. Nie były one jednolite i można dostrzec kilka ciekawych zabiegów stylistycznych, które dają dużo do myślenia na temat roli królowej w strukturach społecznych i politycznych.

Wymieniany już wcześniej komplet Szachów Karola Wielkiego z końca XI wieku przechowywanych jako „relikwie królewskie” (należały m.in. do Ludwika Świątego) zawiera realistyczne figury ludzkie z widocznymi wpływami arabskimi. Co istotne, zarówno królów, jak i królowe ukształtowano na wzór chrześcijański: siedzą w koronach, we własnych „pawilonach”, wraz ze służbą i regaliami zamiast uzbrojenia. Królowe z tego zestawu jawią się jako niemal równorzędne królom – podobieństwo w przedstawieniu obu płci, służby i atrybutów jest uderzające (Eales, 1985). Nietrudno tu dostrzec nobilitującą królowe stylistykę.

Z kolei Szachy z Lewis zawierają osiem figur królowych. Wszystkie upozone są na postacię zadumane lub zatroskane. Zarówno królów, jak i królowe

upozowano na postaci zasiadające na tronie, a ich stylizyka jest bardzo podobna w wyrazie. Od razu widać, że to para królewska i że obie postacie są najważniejsze na planszy. Dwie z królowych trzymają w ręce róg, co można uznać za symbol ucztowania, ale jednocześnie wszystkie podpierają policzek ręką w wyrazie troski. To stylizyka bardzo podobna do wizerunków Matki Boskiej. Ponadto królowe nie są w żaden sposób uzbrojone, pomimo możliwości tej figury na planszy. Wydaje się to silnie kontrastować z pozostałymi bierkami (mamy tu nawet tzw. berserków) i może mieć związek z archetypem królowej jako matki, opiekunki, która nie uczestniczy bezpośrednio w bitwach, nie ma męskich atrybutów, ale jej znaczenie dworskie jest bardzo duże.

W okresie, o którym mowa, królowa poruszała się jeszcze tylko na ukos, jak gońce (biskupi), ale jeśli zachowywano wszelkie reguły, to stanowiła jedyną figurę, którą można było odnowić dzięki transformacji pionu na końcu szachownicy. To czyniło z niej bardzo silną bierkę, lecz nie ukazywano jej jako bojowej. Choć również biskupów (gońców) uzbrojono w pastorały, które przypominają maczugi, to kobiecych figur nie wyposażono w broń. Trudno nie zastanowić się nad kulturowym sensem takiego przedstawienia w zestawie wywodzącym się ze Skandynawii, gdzie walka była bardzo mocno wpisana w tożsamość kulturową (Caldwell, Hall, Wilkinson, 2010; Yalom, 2004).

Powyższa figura „zatroskanej królowej na tronie” całkowicie odbiega od innych figur królowych odkrytych na ziemiach skandynawskich. W muzeum w Sztokholmie znajduje się sporządzona z kości bierka datowana na XI wiek, która przedstawia królową na koniu, co nadaje postaci aspekt militarny. Nie posiadamy z tego zbioru figury króla, żeby ocenić podobieństwo, ale w podobny sposób wykonano jeszcze dwie figury królowych szachowych z Danii, w zestawach datowanych na XIII i XIV wiek. Królowe przedstawiono jako siedzące na koniu i otoczone przez żołnierzy i łuczników, bardzo dokładnie ukazanych na bokach bierki. Są to ewidentnie królowe-wojowniczk, co stawia pytanie o kolejną transformację kulturową, przywracającą tej figurze militarny charakter. Zmianę tę zilustrować można na przykładzie naszego kraju.

5. Szachy na ziemiach polskich

Pewne znaleziska sugerowały, że szachy trafiły na ziemie polskie jeszcze przed rokiem tysięcznym, i to w swej pierwotnej formie (z wezyrem). Sugerowany był wręcz wiek IX. Zgodnie z dyskusyjnym znaleziskiem z okresu wczesnych odkryć pionów do gry na naszych ziemiach gra dotarłaby do nas w okresie, gdy dopiero pojawiła się również na Półwyspie Apenińskim. W warstwach wcześnieśredniowiecznych z wykopów ze Szczecina odkryto mianowicie pionki

drewniane (brakowało jednak jakichkolwiek figur), datowane stratygraficznie właśnie na koniec IX wieku, które identyfikowano z szachowymi (Rulewicz, 1958). Byłby to dowód na pośrednie najpewniej kontakty (przez Skandy nawów) z Bizancjum. Tak wczesne przyjęcie szachów stanowiłoby ewenement na skalę europejską, ale dotąd wszystkie źródła pisane potwierdzają późniejszy okres pojawienia się gry na ziemiach polskich, poprzez kontakty z Półwyspem Pirenejskim zapośredniczone przez Cesarstwo Niemieckie (Gąssowska, 1964).

Wprawdzie istnieją przesłanki na rzecz stwierdzenia, że na ziemię ruskie omawiana gra trafiła prosto z Bizancjum, lecz przed rokiem tysięcznym trudno znaleźć np. u Waregów i w Kijowie wczesne dowody na znajomość szachów pochodzących z Cesarstwa Bizantyjskiego (Bell, 2010). Pionki drewniane znalezione na Pomorzu odbiegają od stylistyki i form znanych nam bierek szachowych. Nie można też zidentyfikować ich jako bierek do *hnefatafl* (Kowalska, 2011; Stempin, 2008).

Znaleziskiem dającym duże pole do dyskusji o wcześniejszej recepcji szachów jest odkryta w Wolinie drewniana figura do gry przedstawiająca przypuszczalnie skoczek (z uwidocznioną końską głową). Datowana na XI wiek, być może stanowi pierwszy na ziemiach polskich ślad grania w szachy (Filipowiak, 1997). Kontakty wikingów z Bizancjum są potwierdzone i tą drogą bierka mogła dostać się nad Bałtyk. Trudno jednak wyrokować, czy to rzeczywiście figura szachowa, czy element innej gry.

Najpewniej więc szachy w Polsce, jako rozgrywka dworska, pojawiły się dopiero po otwarciu dostępu do Orientu przez ruch krucjatowy jako skutek rozwoju kontaktów pomiędzy Europą Zachodnią a ziemiami Piastów. Zabytki z okresu wcześniejszego wydają się zbyt nieliczne, by można było obronić inną hipotezę.

Najbardziej znany średniowieczny zestaw bierek szachowych znaleziony na ziemiach polskich to tzw. Szachy z Sandomierza. Jest to komplet bierek z rogu jelenia (bez planszy) znaleziony w 1962 roku na rynku miejskim w Sandomierzu. Powstały najpewniej na przełomie XI i XII wieku, mógł trafić do miasta ze względu na ruch krucjatowy i wzmożony kontakt z Orientem około wieku XII. Pod względem stylistycznym można uznać ten zestaw za komplet arabski lub stworzony na arabski wzór. Bierki są wykonane w formie abstrakcyjnej, więc można sądzić, że mamy tu do czynienia z szachami zawierającymi figurę wezyra zamiast królowej. W opracowaniach zestaw jest już jednak opisywany na sposób zachodnioeuropejski; w dokumentacji wykorzystuje się termin „królowa” na określenie wciętej bierki stanowiącej przyboczną figurę króla (Gąssowska, 1964).

Można by się przychylić do określania tej figury takim mianem, gdyż w XII wieku już od dawna na szachownicy symbolicznie panowały król i królowa.

Pomimo tego, że dzieje wczesnopiastowskiej Polski nie obfitują w silne monarchie, które zdobyłyby podobną władzę co np. cesarzowe niemieckie, to jednak pozycja władczyni na dworze polskim musiała być dość znacząca, co uwiadaczniają np. możliwości i działalność Rychyzy Lotaryńskiej w XI wieku. Jako siostra Ottona III, wnuczka cesarzowej Teofano i prawnuczka cesarzowej Adelaidy mogła ona nawiązywać do swoich przodków i być rzeczywistą królową współrządzającą krajem.

Z drugiej strony szachy jako gra zapożyczona mogły również pojawić się już z ukształtowanym nazewnictwem figur. Oznaczałoby to, że termin „królowa” został po prostu przejęty i dopiero okres późniejszy wprowadził pierwsze zmiany w nazewnictwie. Najpewniej właśnie tak było – termin ten zaadaptowano bez całego wcześniej wzmiankowanego znaczenia kulturowego jako abstrakcyjną nazwę figury, nic więcej.

Tak czy inaczej, tylko w naszym kraju figura królowej uległa dalszej transformacji – lub wróciła do swej źródłowej, męskiej symboliki. Nazywana jest bowiem często hetmanem, czyli podobnie jak u zarania: głównodowodzącym wojsk (generałem). Termin ten pochodzi ze średniego języka wysokoniemieckiego, gdzie *hētman*, *höuptman*, *houbetman* to „przywódca, dowódca”, stąd też *Hauptmann* (*haupt* – „główny”, *Mann* – „człowiek”; Bańkowski, 2000). Zmiana terminologiczna nastąpiła jednak dużo później niż w średniowieczu. Tym samym jedyna żeńska figura na planszy straciła swoją unikalność symboliczną.

Pierwsze wykorzystanie terminu „hetman” w tekście mówiącym o bierkach szachowych znajdujemy u Jana Kochanowskiego (Litmanowicz, Giżycki, 1986). Jednak celem użycia tego słowa mogło być nie nazwanie samej figury, a podkreślenie militarne go wydźwięku gry. W poemacie *Szachy* (opartym na dziele Marca Girolama Vidy z 1527 roku pt. *Scacchia ludus*, a więc *Gra w szachy*) autor nie nazywa bowiem rzeczonoj figury hetmanem, lecz żoną, grzmiącą, królowną, Amazonką. Zauważa więc „żeński” charakter bierki, jednocześnie nie łącząc jej z „dowódcą wojsk” (Kochanowski, 1983). Mogłaby to być przesłanka do uznania, że w czasach poety omawiana figura miała kulturowe cechy kobiece, i to silnie zakorzenione.

Interesujący dla historii badań nad szachami w Polsce jest jeszcze utwór Wacława Potockiego z XVII wieku, pt. *Człowiek igrzysko boże*, ale trudno uznać go za tekst bardzo istotny dla oceny terminologii szachowej. Autor posługuje się w nim tylko terminem „hetmanic” (*Fraszki. Wybór*, 1957).

Dwaj doświadczeni gracze usiędą za stołem;
O, jakie bezpieczeństwo: pokusa z aniołem.
Białym anioł, czarnym czart, i słusznie, hetmani,
Nieproszona fortuna przyświeca i na niej [...]

Wacław Potocki nie podaje tutaj zbyt wielu terminów i nazw szachowych; nawiązuje raczej do średniowiecznej symboliki szachów jako świata ludzi i życia ludzkiego, jako rozgrywki między Bogiem a Szatanem, której celem jest zdobycie dusz ludzkich. Na podstawie tego utworu nie można więc wyrokować o tym, jak w czasach Potockiego nazywano stosowną figurę i od kiedy mamy z takim nazewnictwem do czynienia. Poeta wspomina szachy w innych utworach, ale nie przekazuje jednolitej nazwy, eksponując bardziej metaforyczny sens szachów, niż praktyczny opis rozgrywki i historii samej gry na ziemiach polskich.

Trudno więc udowodnić na bazie wspomnianych powyżej utworów, że już na przełomie XVI i XVII wieku ugruntowany był termin „hetman” jako nazwa figury królowej. Wiele wskazuje, że środki estetyzujące – metaforyka poezji – były dla autorów ważniejsze niż wykorzystanie stosowanej wtedy terminologii szachowej.

Spór naukowy trwa do dziś. Wśród polskich badaczy nie ma zgodności co do chronologii wprowadzenia i ugruntowania się nazwy „hetman”. Władysław Litmanowicz i Jerzy Giżycki (1986) oraz Marian Wróbel (1951) podają XIX wiek jako okres, gdy ustabilizowało się powszechne użycie tego terminu, ale Adam M. Kleczkowski dostrzega takie zjawisko już w XVII stuleciu. Podawane są też zróżnicowane wyjaśnienia tej zmiany.

Litmanowicz odwołuje się do względów praktycznych, mówiąc o potrzebie uproszczenia zapisu w sytuacji, w której zarówno „król”, jak i „królowa” zaczynały się na tę samą literę „k”. Odpowiadałoby to warunkom XIX wieku, kiedy szachy były bardzo rozpowszechnione i nie stanowiły już jedynie rozrywki arystokratycznej. Gra masowa i turniejowa (w tym zawody o randze międzynarodowej od drugiej połowy XIX stulecia), opisywana szeroko w prasie i stanowiąca już formę sportu, wymagałaby ujednolicenia zapisu (Litmanowicz, Giżycki 1986). Byłoby to jednak bardzo późne ugruntowanie tej nazwy.

Adam Kleczkowski wpisuje się zaś w myślenie kulturowe. Dostrzega „żeński charakter” omawianej bierki, lecz sugeruje, że najpewniej uznano za niestosowne, by dama była najsilniejszą figurą, a tym samym powrócono do myślenia o szachach jako „męskiej grze wojennej”. Być może Kleczkowski nadinterpretuje opisane powyżej zabiegi poetyckie Kochanowskiego i Potockiego, uznając je za rejestrację rzeczywistej terminologii. Na jego obronę można jednak podać pojawienie się u obu wspomnianych twórców wyrazów „hetman” i „hetmanc”. Autor mógł to połączyć z dzisiejszym nazewnictwem i dostrzec w tym związku jakiegoś rodzaju przesłankę.

Warto rozważyć, czy wybór i popularność terminu „hetman”, nawiązującego do pierwotnej nazwy tej figury, to nie wynik kulturowych uwarunkowań naszego kraju, w którym brakowało mocno zaakcentowanej symboliki

kobiecej w strefie wojen i polityki. Nie mamy bowiem zbyt wielu mitów narodowych, w których rodzime monarchinie byłyby przyrównywane do królów angielskich, cesarskich niemieckich i innych historycznych władczyń. Nasze królowe nie są kojarzone z polem bitwy, jak choćby angielska władczyni Elżbieta I. To wyjaśnienie wydaje się bardziej przekonujące niż poszukiwanie osłabienia roli kobiety w okresie sarmatyzmu. Gdyby wyboru terminu dokonano dopiero w XIX wieku, zapewne zostałyby szeroko przedyskutowane w organizacjach i towarzystwach miłośników szachów, choćby w prasie oraz korespondencji. Można się domyślać, że w okresie wskazywanym przez Litmanowicza, Giżyckiego i Wróbla usankcjonowano tradycyjną nazwę funkcjonującą już od jakiegoś czasu.

6. Podsumowanie

Można pokusić się o stwierdzenie, że historia szachów, a szczególnie figury królowej, pokazuje możliwość wykorzystania gier planszowych do badania zmian kulturowych i odzwierciedlania przez nie zmian społecznych. Transformacja najsilniejszej figury szachowej, od głównodowodzącego wojsk, przez symboliczne uznanie bierki za wizerunek królowej, współwładczyni i drugiej najważniejszej osoby w państwie, a zarazem podkreślenie dworskiego charakteru gry, aż po ponowne nadanie figurze aspektu militarnego (stylizacja królów na koniu w otoczeniu wojska, transformacja królowej w hetmana w Polsce), pokazuje zmiany w zakresie ogólnej społecznej symboliki władzy.

Nie można bowiem oceniać tych transformacji tylko w kategoriach zmian postrzegania kobiet w średniowieczu, wzmacniania ich roli i znaczenia, adaptacji cech militarnych, potem ponownego regresu w okresie renesansu do roli jedynie postaci dworskiej. Przemiana, w której królowa ponownie nabiera charakteru postaci walczącej, jest równie ważna, gdyż pokazuje powrót do dawnego postrzegania szachów. Gra ta zaczynała swoją historię jako ucząca strategii i symbolicznie odzwierciedlająca prowadzenie wojny. Abstrakcyjny wizerunek gry dworskiej, jakiego nabrała na przełomie tysiącleci, panuje i będzie panował, ale powrót na płaszczyznę gry militarnej jest równie ważny i pokazuje właśnie zmiany społeczne, w wyniku których królowa musi przestać być jedynie postacią wspierającą i powrócić w swym znaczeniu symbolicznym do roli rzeczywistej uczestniczki bitew.

Dziś szachy są wciąż grą bitewną, zalecaną od wieków do szkolenia strategicznego myślenia. Nie utraciły swojego militarnego charakteru, a wręcz szachiści wciąż ucieleśniają w kulturze strategiczny geniusz. Jednocześnie nikogo

nie dziwią doskonale szachistki i przyjęło się, że jest to gra nienacechowana symboliką płciową. Ponadto kulturowe badania szachów przynoszą wiele pytań o źródło takich, a nie innych reguł i o przyczyny pozostawienia zasad, które muszą frapować. Dla przykładu, królowa nigdy nie przestała być figurą wymieniającą; na przestrzeni wieków żadna z transformacji nie odebrała pionom możliwości awansu na królową, gdy dotrą do końca planszy. Pojawia się pytanie, dlaczego tak się stało – pozostawienie takiej zasady trudno uzasadnić w ramach krzepnącego feudalizmu i rozwarstwiania się społeczeństwa (kształtowania się arystokracji itd.). Awans społeczny bez względu na urodzenie nie jest zjawiskiem typowym dla kultury średniowiecznej Europy.

Ta zastępowalność królowych być może ma korzenie w postrzeganiu na przestrzeni wieków samego charakteru królewskich małżeństw. Władcy zazwyczaj mieli kilka żon, a więc nie były one postaciami unikatowymi w powszechnej świadomości. Trudno w tej chwili oceniać ten akurat aspekt gry w szachy na tle przemian kulturowych – brakuje nam niestety źródeł. Przedstawiona hipoteza wspierałaby jednak koncepcję ważności symboliki królowej w szachach jako odzwierciedlenia struktury społeczeństwa średniowiecznego.

Warto jeszcze wspomnieć, że powiązanie zmian kulturowych ze zmianami reguł gry jest bardzo trudne, gdyż żadne ze źródeł historycznych nie ukazuje nam uzasadnienia społeczno-kulturowego dla danych zasad rozgrywki i zmian choćby w sposobie poruszania dawnych bierok. Zasady opisane w średniowiecznych tekstach po prostu przedstawiają reguły i uznają zestaw zasad w szachy za ustabilizowany i bezdyskusyjny.

Pozostaje zachęcić do badania szachów, gdyż zarówno ich pojawienie się, jak i kontekst kulturowy oraz sama symbolika należą do najważniejszych elementów historii gier planszowych w dziejach świata.

LITERATURA

- Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Bednarek, B. (2001) *Epos europejski*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bell, R. C. (2010). *Board and Table Games from Many Civilizations*. Dover: Dover Publications.
- Caldwell, D. H., Hall, M. A., Wilkinson, C. M. (2010). *Lewis Chessmen Unmasked*. Glasgow: National Museums Of Scotland.
- Calvo, R. (1998). *Valencia Spain: The Cradle of European Chess*. Presentation to the CCI. Vienna.
- Castelnuovo, E. (2000). Artysta. W: J. Le Goff (red.), *Człowiek średniowiecza* (tłum. M. Radożycka-Paoletti, s. 265–302). Warszawa: Świat Książki.
- Czerny, Z. (1968) *Arcydzieła francuskiego średniowiecza*. Warszawa: PIW.
- Davidson, A. H. (1949). *A Short History of Chess*. David McKay.

- Eales, R. (1985) *Chess: History of the Game*. Nowy Jork: B. T. Batsford.
- Filipowiak, W. (1997). Some aspects of development of Wolin in 8th-11th centuries in the light of the results of new research. W: P. Urbańczyk, (red.), *Origins of Central Europe* (s. 47–74). Warszawa: Wydawnictwo IAE PAN.
- Fraszki. Wybór (1957). Oprac. Z. Rauluszkiewicz, ilustr. M. Berezowska. Warszawa: PIW
- Gąssowska, E. (1964). Wczesnośredniowieczne szachy z Sandomierza. *Archeologia Polski*, IX(1), 148–169.
- Giżycki, J. (1984). *Z szachami przez wieki i kraje*. Warszawa: Sport i Turystyka.
- Huizinga, J. (2007). *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury* (tłum. M. Kurecka i W. Wirpsza). Warszawa: Czytelnik.
- Josten, G. (2001) *Chess – a living fossil*. Kolonia: G. Josten.
- Klapisch-Zauber, Ch. (2000). Kobieta i rodzina. W: J. Le Goff (red.), *Człowiek średniowiecza* (s. 213–246). Warszawa, Świat Książki.
- Kleckowski, A. M. (1946). Polska terminologia szachowa. *Język Polski*, XXVI(3), 78–80.
- Kowalska, A. B. (2011). Życie codzienne mieszkańców wczesnośredniowiecznego Szczecina w świetle źródeł archeologicznych. W: A. B. Kowalska, M. Dworaczek (red.), *Szczecin wczesnośredniowieczny. Nadodrzańskie centrum* (s. 217–344). Warszawa: Wydawnictwo IAE PAN.
- Krasuski, J. (2002). *Historia Niemiec*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Leventhal, D. A. (1978). *The Chess in China*. Taj Pei: A Mei Ya International Edition.
- Leventhal, D. A. (2001). *Schachspiele in Ostasien: Xiangqi, Changgi, Shogi: Quellen zu ihrer Geschichte und Entwicklung bis 1640*. Monachium: Iudicium.
- Li, D. E., (1998). *The Genealogy of Chess*. Bethesda: Premier Pub. Co.
- Linder, I. M. (1994). *Schach*. Berlin, Sportverlag.
- Litmanowicz, W., Giżycki, J. (1986). *Szachy od A do Z* (t. I). Warszawa: Sport i Turystyka.
- Madeyska, D. (1999). *Historia świata arabskiego: okres klasyczny od starożytności do końca epoki Umajjadów*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Meyeur, J. M., Pietri, Ch.L., Vauchez, A. (red.). (2001). *Historia chrześcijaństwa. Religia, kultura, polityka* (t. V: *Ekspansja Kościoła Rzymskiego 1054–1274*, red. wydania polskiego: J. Kłoczowski). Warszawa: Świat Książki.
- Murray, H. J. R. (1912). *A history of Chess*. Oxford: Oxford University Press.
- Murray, H. J. R. (1952). *A history of Board Games other than Chess*. Oxford: Oxford University Press.
- Ostrogorski, G. (2008). *Dzieje Bizancjum*. Warszawa: PWN.
- Pastoureau, M. (2006). *Średniowieczna gra symboli*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Rulewicz, M. (1958) Wczesnośredniowieczne zabawki i przedmioty do gier z Pomorza Zachodniego (z badań prowadzonych w latach 1947–1958). *Materiały Zachodniopomorskie*, 4, 303–354.
- Runciman, S. (2009). *Dzieje wypraw krzyżowych*. Warszawa: PIW.
- Shenk, D. (2007). *The Immortal Game. History of Chess*. Nowy Jork: Anchor.
- Stempin, A. (2008) Czy we wczesnym średniowieczu, na południowym wybrzeżu Bałtyku, grano w szachy? W: M. Bogucki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Kultura ludów Morza Bałtyckiego* (t. 1, s. 195–209). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Kochanowski, J. (1983). *Szachy*. Warszawa: Ossolineum.
- Waterson, J. (2007). *Wojny mameluków*. Warszawa: Bellona.
- Wróbel, M. (1951). Co wiemy o grze szachowej. *Problemy*, 7(3), 180–187.
- Yalom, M. (2004), *Birth Of The Chess Queen*. Londyn: Harper.

dr Michał Sołtysiak – archeolog, pracę doktorską obronił w Instytucie Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (w Katedrze Teorii i Metod w Archeologii), pracownik Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, członek Polskiego Towarzystwa Badania Gier, mjksol@gmail.com

Archeologia szachów.

Przyczynek do badania zmian kulturowych dotyczących pozycji kobiet w średniowieczu, na przykładzie transformacji figury wezyra w królową

Abstrakt

Popularny zestaw figur szachowych, zdawałoby się odwieczny i ustalony, bynajmniej nie oddaje pierwotnej wersji wyglądu i rodzaju bierek. Pierwsze zestawy odkryte dzięki wykopaliskom nie zawierały znanych nam figur, takich jak królowa, gońce i skoczki. Zamiast nich mieliśmy wezyra, słonie, rydwany, jeźdźców, a ich znaczenie kulturowe było odmienne od tego, do którego przywykliśmy.

Warto się zastanowić, jak doszło do tych zmian i jak można pokazać chronologię przekształcania się symboliki szachów z gry militarnej w dworską, czego najlepszym przykładem jest transformacja najmocniejszej figury na szachownicy. Jak sugerują źródła archeologiczne i historyczne, przemiana wezyra w królową miała miejsce na przełomie X i XI wieku. Mogły na nią wpłynąć liczne nowe trendy kulturowe, ale również polityczne. Szachy nie odgrywały bowiem jedynie roli gry i rozrywki, a w transformacjach stylistycznych trudno widzieć li tylko zmianę estetyczną. Zestaw szachów był również przedmiotem prestiżowym i jako taki stanowił istotny element symboliczny w kulturze materialnej. Niniejszy artykuł jest próbą podsumowania wspomnianej transformacji i stanowi przyczynek do dyskusji o odzwierciedlaniu przez gry zmian społecznych, politycznych i kulturowych w średniowieczu.

SŁOWA KLUCZOWE: szachy, archeologia, zmiany kulturowe, zmiany polityczne